

Mələykə HÜSEYNOVA

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Ünvan: Bakı, Yasamal rayonu, Ələsgər Əlləkbərov 7
Email: meleyke960@gmail.com

ƏNVƏR MƏMMƏDXANLININ YARADICILIĞINDA LİRİZM VƏ YUMOR

***Xülasə:** Müəllifin təqdim etdiyi məqalədə Ə.Məmmədخانlının yaradıcılığında lirizm və yumorun yüksək ustalıqla istifadə olunmasından bəhs edir. “Şərqi şəhəri” dramında bədii-estetik prinsiplər, lirizm, psixoloji ovqatın təzahürü müəyyən qaydalarla üzə çıxır. Dramaturqun “Kəllə və qızılgül” pyesində isə yumorun obrazların həyatında, düşüncələrində əksi, keçdikləri hiss-həyəcanlara, emosiyalara, kədərə necə təsir etməsi əks olunub.*

***Açar sözlər:** “Şərqi şəhəri”, “Kəllə və qızılgül”, Ənvər Məmmədخانlı, lirizm, yumor*

Hər bir sənətkarın üslubu yaradıcılıq prosesində cilalanır, təkmilləşir, formalaşır və tədricən özünəməxsusluq keyfiyyətləri qazanmağa başlayır. Dövrün, ədəbi məktəbin, metodun, cərəyanın, təmayülün və s. ümumi üslubunda sənətkarın fərdi üslubu formalaşır. Hələ XVIII əsrdə fransız alimi Byuffon belə bir ideya irəli sürürdü ki, “bir şəxsiyyət digər şəxsiyyətdən öz fikirlərinə görə deyil, onların ifadəsindəki özünəməxsusluğa və vasitəyə görə fərqlənir” [4, s.46]. Əslində fikir, fikrin çaları deyim özünəməxsusluğunu qaçılmazlaşdırır. “Fikrin daxili inkişafının mənzərəsi” üslubda, xüsusən də fərdi üslubda prioritetə çevrilir. Əsas, fikrin daxili inkişafıdır, bu inkişafın ifadə deyim tərzindəki özünəməxsusluq, sənətkarlıq məziyyətidir. Bütün bunlar yazıçı Ənvər Məmmədخانlının şəxsiyyət kimi formalaşmasına təsir göstərmişdir. Ə.Məmmədخانlı yaradıcılığında lirik-psixoloji üslub fikrin daxili inkişafının nəticəsidir, onun fərdi üslubu isə deyim tərzinin orijinallığı və poetik vasitədir. Lirik-psixoloji mövqə gərçəkliyə yanaşma, yazıçının şəxsiyyət və sənətkar kimi fərdi keyfiyyəti, həyat və düşüncə tərzidir.

Ə.Məmmədخانlı obrazın fərdi insani keyfiyyətlərini səciyyəvi detallarla təsvir edən sənətkardır. Səciyyəvi detallar sırasında, obrazların dialoq prosesində danışıq maneralarının, mənsub olduqları zümrəyə, sinfə, peşəyə, ailəyə və s. xas sözlərdən, anlayışlardan, terminlərdən istifadə etməli nəzərdə tutulur.

Yazıçının “Şərqi şəhəri” dramında bu anlayışlarla rastlaşırıq. Bəhrüz əsərdə yaradıcı şəxsiyyətdir, gözəllik aşıqı və romantik rəssamdır. Onun qardaşı Fərhad isə romantiklik xarakterinə yad olan inqilabçıdır. Fərhadın nitqində, dialoqlarında rəsmiyyət, təbliğətçilik, şüarçılıq ön plandadır. Bəhrüz isə kimlə ünsiyyətə girməsindən asılı olmayaraq lirik-romantik danışıq tərzini qoruyub saxlayır [3].

Dramaturq bədii-estetik prinsipləri ikinci dərəcəli surətlərin təsvirində də əks etdirib. Nazlı Bəhruzun anası Gülzar xala ilə danışanda təbii, romantik və səmimidir. Gülzar xala ilə dialoqda Nazlının özünü necə yad yerə düşdüyünü müşahidə etmək olur. Psixoloji baxımında da sıxıntı keçirir. Sevdidiyi Mustafadan da söhbət edəndə mənəvi gərginliyi nəzərə çarpır.

Hər hansı bir dram əsərində lirik-emosional yaşantı, psixoloji ovqat dialoq və monoloqlar əsasında yaranır. Lirizmin təzahürü müəyyən qaydalar əsasında üzə çıxır. Ə.Məmmədخانının verdiyi bu daxili aləm təsvirlərində insan psixologiyasının bir cəhətinə – hissiyyatın, emosiyaların təsvirinə çox əhəmiyyət verir. Onun əsərlərində soyuq mühakimələrə, dərin təfəkkürə və bunların ifadəsi olan ritorikaya, didaktik nəticələrə az təsadüf edilir. Onun qəhrəmanları düşünməkdən artıq duyur, mühakimədən artıq hiss edirlər (Məs: “Bakı gecələri” hekayəsi) [2].

Ə.Məmmədخانının epik və dramatik növdə yazdığı əsərlərində həyatın, cəmiyyətin müxtəlif aktual problemləri, insanların ağrı-acıları, sevinc-kədərləri ciddi planda təsvir olunub. Onun əsərlərində göz yaşları, kədər, əzab, ağrı ilə yanaşı yumor, gülüş də var. Buna misal yazıçının “Kəllə və qızılgül” adlı pyesidir [3]. Burada gülüş, yumor fərqli formada təzahür edir. Pyesdə ciddi elmi-fəlsəfi və mənəvi-əxlaqi məsələlər qaldırılıb. İnsan və onun yaratdığı robot, onların arasındakı qarşılıqlı münasibətlər və əlaqələr, insanların robotlaşması, robotları isə insaniləşməsi və s. bu kimi problemlər Ə.Məmmədخانını maraqlandıran əsas fikirlərdəndir.

Pyesdə hadisələr elmi-tədqiqat institutlarının birində baş verir. Bu institutda insanabənzər robot yaradılır. Robot Ron müəyyən qədər düşünməyə başlayandan sonra özü ilə onunla yarananlar arasında oxşarlıqları və fərqləri axtarıb tapmağa, eyni zamanda aradan qaldırmağa çalışır. Robot Ronun ilk gəldiyi qənaəti ondan ibarətdir ki, “müqəvvanı özlərinə (onu yaradan insanları nəzərdə tutur – M.H.) oxşatdılar və bənd edib bu qəfəsdə saxladılar. O gündən mən bu ekranda yanıb sönürəm. O gündən mən azadlıq deyə fəryad edirəm. Proyektə görə mən düşünən maşınam. Canlı həyata qovuşmadan, həyat haqqında düşünməliyəm. Düşünmək yaratmaqdır. Yaratmaq üçünsə mən azad olmalıyam” [3, s.292]. Ronu maraqlandıran budur ki, tanrılar (Ron onu yaradan insanları belə adlandırır) onu özlərinə oxşar yaratsalar da, bu oxşarlığı axıra qədər aparmayıblar. Tədricən robotda tanrılara qarşı ironiya yaranır, onların həyat tərzinə, əməllərinə yumorla münasibət formalaşır. Robot Ronun yumoru ünvanlıdır. Bütün hallarda onun gülüşü, yumoru insanlara qarşı yönəlibdir. İnstitutun direktoru robotun beyninə özünə tənqid blokunun quraşdırılmasını istəyir, əməkdaşlar bildirirlər ki, onun tənqidinə fil də tab gətirə bilməz. Təsadüf deyil ki, bu vaxt direktor deyir: “Aha, çox tez öz yaradıcılığınızdan şikayətə başladınız! Görün onda Allah bizim əlimizdən nə çəkir” [3, s.140]. Bu müqayisənin özü artıq əsərdə müəllifin problemi geniş miqyasda mənalandırmağa çalışdığını göstərir.

Qeyd edilən müqayisədən məlum olur ki, Ronu yaradan tanrı onları yaradan tanrı qədər mükəmməl deyil. Özünü oxşatmağa çalışdığı insanlarda da qüsurlar və nöqsanlar az deyildir. Amma onları tanrı natamam yaratmayıbdır. Özlərindəki natamamlığın yeganə səbəbkarı özləridirlər. Robot Ronu isə insanlar natamam yaradıblar. Alimlər özlərində olmayanları və ya özlərində xüsusi maraqlar göstərmədiklərini onda da yaratmayıblar. Ronun gülüşü məhz dərk etdiyi, amma etiraf etmədiyi bu ziddiyyətə əsaslanır, bundan qidalanır.

Ron insanların həyatı olduğu şəkildə yaşamaq əvəzinə, subyektivcəsinə mürəkkəbləşdirməklə yaşadıklarına yumorlu şəkildə yanaşır. Pyesdə Xadimə Lumu özünə kabinet təşkil edir. Amma kabinetin zəruriliyini sırf insani hikkə ilə əsaslandırma bilər: mənim kabinetim niyə olmasın, kimin qızından əksikəm?!

Ronun xadimənin də kabinetinin olmasını təbrik etməsi əslində onun Lumuya deyil, həyatın mənasını kabinet xoşbəxtliyində görənlərə qaşını yönəltdir. Bu, bir tərəfdən dövrə, quruluşa ironiyadırsa, digər tərəfdən insanların xarakterinin yumoristik şəkildə işıqlandırılmasıdır.

Ron fikirləşir, amma həyatındakı gözəlliklərdən hələ xəbəri yoxdur. İlk dəfə Lumunun kiçik qızı Şirinbikə ona gül göndərir. Robot gülü görəndə deyir: “Gözəllik nə qədər həyəcanlı imiş...” [3, s.142]. Gözəlliklə ilk tanışlıqdan sonra onda belə şübhə yaranır ki, bəlkə mən tanrılıq təcrübələri az olan tanrıların dahiyənə səhviyəm?! Həmişə əlində kəllə gəzdirən robot indi əlində gül saxlayır. Gül – gözəllik, kəllə – ağıl qarşılıqlıdır. Ronun timsalında dramaturqu məşğul edən əsas məsələlərdən biridir. Robotun beyninə insana xas bəzi səciyyəvi cəhətlər bloku, o cümlədən gözəllik duyğusu, özünü tənqid, ürək, yumor bloku quraşdırılmayıbdır.

Bütün bunlara baxmayaraq, Ron düşünməyi, təhlil etməyi bacardığı üçün insanlaşmağa çalışır. Amma insanların unuduqları, yadırgadıqları və ya məqsədlilik şəkildə arxa plana keçirdikləri cəhətlərə nail olmağa xüsusi cəhd göstərir. Onun yumor hissi o qədər güclüdür ki, robotun tanrıları da bu cəhətə heyrətlənirlər. Ron şikayətlənir ki, “iki saatdır Rizvanın xorultusundan elektron beynim gic gedir” [3, s.146] və ya başqa bir yerdə vurğulayır ki, laboratoriyada tanrılar ştatı ixtisar edilərsə, Lumu xala üçün süpürgə almağa pul tapılar.

Nümunə verilən epizodlarda yumor yalnız gülüş doğurmur, eyni zamanda bir tərəfdən sosial problematikaya, digər tərəfdən də adi insani hala münasibət ifadə edir. Bütün bunlar robotun yalnız düşünmək qabiliyyətində olduğunu deyil, həm də görüklərini, eşitdiklərini, psixoloji cəhətdən yaşadığını da aşkarlayır. Ron ürək blokunun olmamasından şikayətlənir və bunu tanrıların səhvi kimi qiymətləndirir. Cavabında Fərid ona deyir ki, “əgər bu da bir səhvdirsə, bizim tərəfimizdən sən bu səhv üçün Ron, ömrün uzununu bizə təşəkkür etməlisən öz tərəfindən...” [3, s. 151].

Ronun yumorunun bir cəhəti ətrafındakı insanların psixoloji yaşantılarını ifadəyə xidmət edir. Rizvan Rondan tez-tez onlara tanrı deməsini istəyir. Cavabında robot qorxduğunu üzə vurur. Tanrı sözü robotun dilində iki mənada işlənir: birincisi bütün yaradılanların yaradıcısı kimi, ikincisi yaratdıqlarını kamil yarada bilmə-

yən yaradıcı varlıq kimi. Birinci məna tanrı sözü robotun yaradıcılarını narahat edir. Robot beyninə bloklar quraşdırıldıqca insanlar kimi iddialara düşməyə başlayır. Oxşamağa çalışdığı insanlardan fərqli olaraq, onun vaxtı çoxdur, çünki hələlik əbədidir. İnsanlar isə müvəqqətidirlər, nə düşünməyə, nə də yaşadıqlarını ömrün mümkün olan ən yaxşı, ən bəxtiyar gün olduğunu fərqiñə varmağa vaxtları yoxdur.

Pyesdə Fəridin sevdiyi qız Əfruz da imkanlı ailənin qızı olmasına baxmayaraq, xoşbəxt deyil, sevgisiz ömür yaşayır. Yumor hissi və ironiya ilə özünü “akvariumdakı balıqlar”a [3, s.180] bənzədir.

Maraqlı cəhətlərdən biri də budur ki, Ə.Məmmədخانını yumor obrazların həyat, düşüncə tərzinə, ömürlərini həsr etdikləri peşələrinə uyğunlaşdırmağı bacarmışdır. Əsərdə qadın obrazlarının (Lumu, Əfruz) yumoru hissi-emosional tutumu ilə diqqəti cəlb edir. İlk növbədə onlar sevmək və sevilmək eşqi ilə təbii duyğular yaşayan qadınlar kimi təsvir olunublar. Onların yumoru məhəbbət xətti ilə daha çox əlaqəlidir.

Ron sonda kəlləni tullayır, qızılgülü isə özü ilə götürür. Rəmzi mənası da odur ki, “...dünyanın anlaşılmaz sirləri içində bizi xoşbəxt eləyən yeganə sirr varsa, o da gözəllikdir ki, insan ürəyini heç vaxt ondan qoparmaq olmaz” [3, s.201]. “Kəllə və qızılgül” pyesində Ə.Məmmədخانını narahat edən aktual problem lirizm, psixologizm və yumordur.

Hələ vaxtı ilə görkəmli dramaturq M.F.Axundov yazırdı: “İnsanın təbiətində iki ümdə xasiyyət qoyulubdur: biri qəm, biri fərəh; ağlamaq əlaməti – qəmdir, gülmək əlaməti – fərəhdir.” [1, s.198]. Göründüyü kimi insan yaranandan onun bütün psixoloji, lirik yaşantıları – yəni gülmək də, ağlamaq da insanın lirik və psixoloji durumunun, daxili yaşantılarının göstəricisidir.

Yumor (təbii ki, həm də gülüş) yalnız onun sahibinin deyil, eyni zamanda onun ünvanladığı obyektiv – yəni obrazların hiss-həyəcanı, emisoyaları, ağrı-acısı, kədəri və s. haqqında təsəvvür yaratmağa qadirdir. Bütün hallarda yumor nasir və dramaturq Ə.Məmmədخانının yaradıcılığında mühüm bədii estetik tutumda çıxış edir, obrazların mənəvi-əxlaqi dünyasını, psixoloji portret cizgilərini səciyyələndirir.

XX əsrin 60-cı illər ədəbiyyatından yeni mərhələnin başlanğıcı kimi danışan ədəbiyyatşünaslar bu yeniliyin ən başlıca təzahürünü məhz insan və onun obrazının yaradılmasına münasibətdə görürdülər. Tarixi təfərrüata varmadan bu baxımdan Ə.Məmmədخانının adını çəkmək, onun ədəbi-bədii irsini nümunə göstərmək olar.

Ə.Məmmədخانlı lirik yazıçıdır. Onun lirizmə üstünlük verməsi də məhz ilk növbədə orijinal insan obrazlarını yaratmaq cəhətindən irəli gəlir. O, yaratdığı insan obrazlarının məhz xislətindəki mənəvi keyfiyyətləri qabartmağa üstünlük verir. Bunun üçün də lirizmin imkanlarından məharətlə istifadə edir. Onun yaradıcılığında qeyri-adi obraz yoxdur. Hətta tragik taleli Babək surətinin təsvirində də yazıçı epik vüsətli əsərlərə xas lirizmdən istifadə edir. Bu səbəbdən Babək kimi xalq qəhrəmanının obrazının fiziki gücü, ideallarının möhtəşəmliyi deyil, ilk növbədə mənəviyyatı,

insani keyfiyyətləri önə çıxarılıb. İnsanın mənəvi dünyasının, hiss və duyğularının, “iç” dünyasındakı sevinc və iztirabların təsvirinə meyl göstərmək yazığının əsərlərində insan obrazları emosionallığı, həzinliyi, kövrəkliyi ilə yadda qalır.

Yazıçı insanın böyüklüyünü məhz onun mənəviyyatının təmizliyi, insan (ana-ata, bacı-qardaş və s.) kimi missiyasını yerinə yetirməyə qadir olub olmaması ilə müəyyənləşdirir. Bu baxımdan demək olar ki, Ə.Məmmədخانının yaradıcılığında mənəvi-əxlaqi saflığı, bütövlüyü ilə seçilən xarakterlər yaradılmışdır. Bu isə ilk növbədə yazıçı kimi onun ədəbi mövqeyi və buna uyğun olaraq lirik nəsrin imkanlarından maksimum şəkildə istifadə etmək bacarığı ilə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Axundov M.F. Əsərləri. 3 cildə. II cild. Azərb. SSR EA nəşriyyatı, B.: 1961, 575 s.
2. Həyatim ağrayır. Ə.Məmmədخانlı – 100. Təhsil, B.: 2013. 464 s.
3. Məmmədخانlı Ə. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I cild. Bakı, Yazıçı, 1985, 323 s.

Rus dilində

4. Кулиев Г. Индивидуальный стиль: становление и утверждение. Баку: Мутаджим, 1999.

Maleyka HUSEYNOVA
Doctor of Philology, professor

LYRICISM AND HUMOR IN THE WORK OF A. MAMMADKHANLI

Summary: In the article talks about the skillful use of lyricism and humor in A. Mammadkhanli's work. Artistic-aesthetic principles, lyricism, and the manifestation of psychological poetry are revealed in the drama "Eastern Morning" according to certain rules. In the dramatist's play "Skull and Rose", it is reflected how humor affects the lives and thoughts of the characters, their emotions and sadness.

Keywords: "Eastern morning", "Skull and rose", Anvar Mammadkhanli, lyricism, humor

Малейка ГУСЕЙНОВА
доктор филологических наук, профессор

ЛИРИЗМ И ЮМОР В ТВОРЧЕСТВЕ А.МАМЕДХАНЛЫ

Резюме: В представленной статье говорится об умелом использовании лиризма и юмора в творчестве А. Мамедханлы. Художественно-эстетическое начало, лиризм, проявление психологической поэзии раскрываются в драме «Восточное утро» по определенным правилам. В пьесе драматурга «Череп и роза» отражено как юмор влияет на жизнь и мысли героев, на их переживания и грусть.

Ключевые слова: «Восточное утро», «Череп и роза», Анвар Мамедханлы, лиризм, юмор

Rəyçilər: filologiya elmləri doktoru, professor Tərlan Quliyev
filologiya elmləri doktoru, professor Məhərrəm Qasımlı